

До спеціалізованої вченої ради Д 26.007.03
в Національній академії внутрішніх справ
ДП 680, м. Київ, пл. Солом'янська, 1

Відгук

**офіційного опонента – доктора юридичних наук, професора,
академіка НАПрН України Панова Миколи Івановича
на дисертацію Вереші Романа Вікторовича
на тему: «Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора
юридичних наук за спеціальністю
12.00.08 – кримінальне право та кримінологія;
кримінально-виконавче право**

Актуальність теми дослідження. Проблеми складу злочину в науці кримінального права завжди займали першорядне місце, оскільки інститут складу злочину має фундаментальне і відправне, можна сказати, установче значення. Він визначає всю систему інститутів і норм як Загальної, так і Особливої частини Кримінального права. Не випадково, у Загальних положеннях Кримінального кодексу України (далі КК), які, як відомо, розповсюджують юридичну силу на всі розділи, підрозділи і статті КК Загальної і Особливої частин, в ст. 2 (підстава кримінальної відповідальності) встановлено – «Підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, що містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом». Серед всіх елементів складу злочину, що утворюють його структуру, найбільш складним за його суттю, змістом та структурою є суб'єктивна сторона складу злочину, оскільки відображає і визначає психічну сферу діяльності суб'єкта злочину при вчиненні ним суспільно небезпечного діяння, що визнається кримінальним законом як злочин. Тому не випадково

Вх. №	47 72	
20	09	17
Кл. ст. т. в. р. у. ш. н. е.		
Осн. док.	2	-

значна кількість помилок у застосуванні закону про кримінальну відповідальність пов'язані саме із неправильним (або неточним) трактуванням суб'єктивних ознак складу злочину.

Наукові дослідження суб'єктивної сторони злочину характеризуються наявністю значної кількості різних підходів і рішень як відносно її поняття, так і окремих елементів та ознак. Розроблено низку теорій щодо вини, умислу, інших ознак суб'єктивної сторони. Але вони в більшості своїй відрізняються одна від іншої, а в деяких випадках суперечать між собою, оскільки в основу кладуться різні теоретичні концепції. У цій різноманітності поглядів, і в деякій мірі недостатньої визначеності суджень, безумовно знайти однозначні відповіді на низку надзвичайно важливих питань щодо наявності вини та інших ознак складу злочину у вчиненому суспільно небезпечному діянні, її форм – умислу чи необережності, мотиву та мети злочину, буває вкрай складно. Між тим, це має надзвичайно важливе значення як для встановлення підстави кримінальної відповідальності – складу злочину, у вчиненому суспільно небезпечному діянні, і відповідно, кримінальної відповідальності особи, так і для вирішення питання щодо призначення справедливого покарання.

Слід при цьому відзначити, що аналізу окремих елементів суб'єктивної сторони злочину науковцями України було присвячено декілька наукових робіт в тому числі на рівні кандидатських дисертацій. Це роботи Савченко А. В. Мотив і мотивація злочину: Автореф. дис.... к.ю.н., К. 1999., Савченко А. В. Мотив і мотивація злочину: Монографія, К., 2002. – 144 с., Подільчак О. М. Мотиви та мотивація злочинів, вчинених жінками: Автореф. дис... канд.. юрид. наук: 12.00.08, Х., 2005., Вапсва Ю. А. Помилка у змісті суб'єктивної сторони складу злочину: Автореф. дис.... к.ю.н., Х., 2000., Вереша Р. В. Поняття вини як елемент змісту кримінального права України: Монографія, К., 2005. – 224 с., Шеховцова Л. І. Емоційний стан особи, яка вчинила злочин, за кримінальним законодавством України: Автореф. дис.... к.ю.н., К., 2007., та інші.

Досить фундаментальні, монографічні, на рівні докторських дисертацій, були підготовлені наукові роботи Костенко О. М. Воля і світ злочинця

(дослідження з застосуванням принципу натуралізму): Автореф. дис.. д.ю.н., К., – 1995. – 32 с., Воробей П. А. Теорія і практика кримінально-правового ставлення в вину: Автореф. дис.... д.ю.н., К., 1999, Воробей П. А. Теорія і практика кримінально-правового ставлення в вину: Монографія, К., 1997. – 183 с., які хоча і пов'язані із суб'єктивною стороною, але мають зовсім інший і своєрідний предмет наукового дослідження.

Аналізу окремих питань суб'єктивної сторони (на рівні загального вчення про злочин і склад злочину), була присвячена низка наукових статей та інших публікацій таких, зокрема, науковців, як В. І. Борисов, М. Й. Коржанський, В. Я. Тацій, С. А. Тарарухин, В. П. Тихий, В. І. Тютюгін, М. І. Хавронюк, П. Л. Фріс та інших.

Значна кількість наукових статей опублікована з проблем суб'єктивних ознак окремих складів злочинів, передбачених у відповідних статтях Особливої частини КК. Вони мають безумовно важливе теоретичне і практичне значення для вирішення низки питань кримінальної відповідальності за відповідні види злочинів.

Однак всі вказані дослідження мають відносно конкретний, і в цьому сенсі, завжди обмежений характер, без належного поглибленого і системного розгляду загальних положень суб'єктивної сторони складу злочину. Проте добре відоме безумовно переконливе і абсолютно вірне філософське твердження, що той, хто береться за рішення конкретних питань, без попереднього вирішення загальних, той не свідомо для себе буде натикатися на ці загальні питання. З викладеного слід зробити висновок, що дослідження Вереші Романа Вікторовича «Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину», на рівні докторської дисертації, характеризується комплексним узагальнюючим та системним характером, охоплює за своїм змістом всю сукупність основних (загальних і окремих) проблем суб'єктивної сторони складу злочину (на рівні загального) і тому є актуальним і своєчасним.

Достовірність, обґрунтованість та наукова новизна дослідження.
Структура роботи Вереші Р. В. складається із вступу, чотирьох розділів в

цілому узгоджених між собою, в яких у логічній послідовності і деталізовано висвітлюються основні положення досліджуваної проблеми.

У *вступі* обґрунтовано актуальність теми, визначено мету і задачі дослідження, виокремлено його об'єкт і предмет, сформульовано наукову новизну та практичне значення одержаних результатів (с. 19-34).

У *першому розділі* «Феноменологія суб'єктивної сторони складу злочину» розкрито: методологію, генезис та особливості визначення суб'єктивної сторони складу злочину, психологічні основи суб'єктивної сторони складу злочину, а також психологічні передумови кримінальної поведінки.

Другий розділ «Загальні проблеми вини у кримінальному праві» присвячений актуальним питанням, що розкривають зміст принципу вини та загальної теорії вини у кримінальному праві України, а також сутність зв'язку вини і кримінальної відповідальності та вини і норм КК України.

У *третьому розділі* «Проблеми форм та видів вини у сучасному кримінальному праві» визначено основний кримінально-правовий зміст та види умисної та необережної форм вини, розкрито проблеми складної вини, помилки та казусу у кримінальному праві (стор. 206-342).

У *четвертому розділі* «Основні проблеми факультативних ознак суб'єктивної сторони складу злочину» розкрито кримінально-правову характеристику мотиву, мети та емоційного стану особи (стор. 343-411).

Обрану структуру роботи можна визнати оптимальною, вона надала можливість автору розглянути в повному обсязі проблеми, що відносяться до змісту теми дисертаційного дослідження і розглядаються у дисертації в логічній послідовності за принципом – від загального до окремого. Такий підхід надав можливість автору виявити і розглянути всі основні системоутворюючі і функціональні зв'язки між всіма елементами, що становлять структуру суб'єктивної сторони складу злочину.

Дослідження проведене здобувачем на серйозній методологічній основі. В якості основного методу аналізу він обґрунтовано обрав діалектичний метод.

Широко при цьому використовуються і інші методи наукового пізнання: метод системно-структурного аналізу, формально-логічний (догматичний), функціональний, історико-правовий, порівняльно-правовий метод та ін. Рецензована робота має фундаментальну наукову базу: використано понад 1 200 наукових та інших джерел з кримінального права, а також філософії, соціології, психології, етики, загальної теорії права, з кримінального процесуального права ін., в тому числі понад 200 джерел на іноземних мовах. Використано також значну кількість робіт авторів, які присвятили свої дослідження суб'єктивній стороні злочину чи окремим її структурним елементам: Е. Белінг, К. Біндінг, Я. М. Брайнін, Б. С. Волков, Ф. Г. Гілязев, П. С. Дагель, Г. А. Злобін, Д. П. Котов, В. М. Кудрявцев, Н. Ф. Кузнецова, В. В. Лунєєв, В. Г. Макашвілі, Б. С. Утевський, І. Г. Філановський, В. А. Якушин.

Репрезентативною можна визнати і емпіричну базу дослідження: узагальнено із розглядуваних проблем судову практику Верховного Суду України за 2010-2017 рр., статистичні дані Державної судової адміністрації за 2014-2016 рр., узагальнено та проаналізовано 214 рішень Європейського суду з прав людини, 420 вироків суддів України у кримінальних провадженнях, ухвалених у 2012-2017 рр., проведено і узагальнено анкетування 576 працівників Національної поліції, прокуратури та суддів. Отже, є підстави зробити висновок, що дисертаційне дослідження Вереші Р.В. ґрунтується на фундаментальній теоретико-емпіричній основі, що є необхідною умовою доброякісного і результативного аналізу.

Наукова новизна розглядуваної роботи полягає, по-перше, в тому, що вона становить собою перше в науці кримінального права України дослідження суб'єктивної сторони складу злочину виконане на рівні докторської дисертації. Автор проаналізував і використав в науковому дослідженні велику кількість наукових теорій, вчень, поглядів і концепцій, практику застосування кримінального законодавства і розробив та сформулював особистий науковий

концептуальний підхід у дослідженні складної, ємної і великої за обсягом проблеми в кримінальному праві, суб'єктивної сторони складу злочину.

По-друге. На підставі трактування складу злочину як юридичної конструкції автор, на відміну від інших дослідників суб'єктивної сторони злочину, обрав оригінальний концептуальний підхід наукового дослідження – *аналіз суб'єктивної сторони складу злочину як юридичної конструкції* (с. 35-85). Відомо, що злочин і склад злочину (юридична конструкція) співвідносяться між собою як явище і його юридична форма. Таке ж співвідношення та взаємозв'язок існує і між суб'єктивною стороною злочину та суб'єктивною стороною складу злочину.

Тому обраний підхід до дослідження надав можливість автору, не уникаючи змістовного висвітлення суб'єктивної сторони злочину і її елементів, сконцентрувати увагу на її юридичному відображенні і закріпленні у законі про кримінальну відповідальність. Цей підхід суттєво вплинув і на змістовну частину дослідження та його структуру, і на отримані результати, зокрема, на пропозиції щодо удосконалення низки положень діючого кримінального законодавства і практики його застосування.

По-третє. Заслуговує на увагу і підтримку визначення в дисертації суб'єктивної сторони складу злочину (як юридичної конструкції), в структурі якої виокремлюються і розглядаються її ознаки – вина (обов'язковий елемент), мотив, мета, емоційний стан особи (факультативні елементи), ускладнені конструкції (елементи): складна вина, помилка особи при вчиненні суспільно небезпечного діяння та казус. Детально аналізуються основні складові суб'єктивної сторони злочину як психічної діяльності людини: свідомість і воля (с. 56-115).

По-четверте, значна увага приділена у дисертаційній роботі дослідженню вини та її форм, як обов'язкового елемента суб'єктивної сторони складу злочину, техніко-юридичним прийомам та лінгвістичним засобам закріплення (фіксування) умислу чи необережності у диспозиціях статей Особливої частини КК. Дисертант виходить у своєму дослідженні із соціально-психологічної теорії

вини, що відповідає матеріальному визначенню поняття «злочин» в ст. 11 КК. Заслугує схвалення ґрунтовний аналіз в роботі умислу (прямого і непрямого) і необережності (злочинної самовпевненості і злочинної недбалості), а також складної вини, який базується на загальних положеннях, що були розглянуті при дослідженні суб'єктивної сторони складу злочину і вини – «загальної теорії» (с. 137-159) – як її обов'язкового елементу (с. 115-282).

Важливе значення має також дослідження в дисертації суб'єктивної помилки (юридичної і фактичної), казусу, і так званих факультативних ознак суб'єктивної сторони складу злочину: мотиву, мети і емоційного стану особи та їх впливу на кримінальну відповідальність. Цей аналіз суттєво доповнює і у той же час уточнює положення розглянуті в попередніх розділах та підрозділах роботи.

Слід при цьому відзначити, що вказані дослідження проведені на різних доповнюючи один одного рівнях: на фундаментальному (з урахуванням теоретичних досягнень науки кримінального права) і прикладному (з точки зору відображення елементів суб'єктивної сторони складу злочину в діючому законодавстві), а також проблем практики правозастосовної діяльності.

По-п'яте, наукова новизна дисертаційної роботи Вереші Р.В. полягає, крім зазначеного в тому, що основні положення дослідження спрямовані на удосконалення норм діючого КК, з точки зору відображення в них ознак суб'єктивної сторони складу злочину, які у стислому вигляді визначені у висновках дисертації (с.413-419) і авторефераті дисертації (с. 26-29).

Узагальнюючи викладене можна зробити висновок, що дисертантом удосконалено: теоретичне визначення суб'єктивної сторони складу злочину, її складових елементів, в тому числі вини і її форми, умислу (і його видів); необережності (злочинної самовпевненості, злочинної недбалості), складної вини, суб'єктивної помилки, що враховується при кваліфікації злочину; казусу, мотиву та мети злочину, емоційного стану (сильного душевного хвилювання) особи під час вчинення злочину.

У дисертації *набуло подальшого розвитку*: підходи щодо історичного розуміння становлення законодавчих рішень щодо суб'єктивної сторони складу злочину в межах певної періодизації. Встановлено, що інститут суб'єктивної сторони складу злочину має глибокі національні корені. Розглянуто і надано трактування регламентації окремих аспектів суб'єктивної сторони складу злочину в кримінальному законодавстві іноземних держав і в межах положень міжнародних нормативно-правових актів, що може враховуватись у законотворчій діяльності; удосконалення діючого законодавства, доктринальні підходи до визначення умисної та необережної форм вини у науці кримінального права.

Аргументується і констатується також, що мотиви можуть мати місце не лише в умисних злочинах. Мотиви при вчиненні необережних злочинів набувають форми спонукань до порушення певних правил поведінки, які особа могла і зобов'язана була виконати у силу своїх професійних, службових або інших обов'язків і передбачати можливість настання суспільно-небезпечних наслідків свого діяння.

Запропоновані дисертантом зміни та доповнення до кримінального законодавства України заслуговують на увагу в діяльності по удосконаленню діючого КК. Висновки і пропозиції як теоретичного, так і практичного характеру є досить переконливими. Автор вміло аргументує свої судження, підходи і пропозиції, коректно веде наукову дискусію з тих чи інших питань, впевнено орієнтується у сучасних проблемах теорії і практики кримінального права. Дисертант показав глибокі знання літератури і нормативних джерел з кримінального права і суміжних сфер знання. В цілому, з урахуванням обсягу і змісту роботи Вереші Р. В. та її якісної характеристики, можна стверджувати, що проведене дослідження містить приріст нових знань з теорії і практики кримінального права, що обов'язкове для дисертаційних робіт.

Структура роботи, виклад її тексту, оформлення здійснені відповідно до вимог, які пред'являються до докторських дисертацій.

Повнота викладення результатів дослідження в опублікованих працях. Основні положення та результати дослідження відображені у

монографії, 25 статтях, опублікованих у наукових виданнях України, визнаних фаховими з юридичних наук, 4 статтях, опублікованих у виданнях іноземних держав, внесених до міжнародних науково-метричних баз, 19 тезах виступів на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, «круглих столах» та семінарах, 8 працях, які додатково відображають результати дисертаційного дослідження.

Оцінка оформлення дисертації і змісту автореферату. Дисертація і автореферат оформлені згідно з вимогами МОН України. Зміст автореферату повністю відображає основні положення дисертації.

Дискусійні положення та зауваження до дисертації. Оцінюючи позитивно рецензовану роботу, в той же час є підстави вказати на наявність певних недостатньо аргументованих положень, дискусійних моментів та зауважень:

1. Серед наукових методів дослідження дисертант вказав на використання у дослідженні порівняльно-правового методу (с. 23). Однак у роботі недостатньо представлені данні про аналіз кримінального законодавства зарубіжних країн стосовно суб'єктивної сторони злочину та можливого використання їх позитивного досвіду у кримінальному законодавстві України.

2. На с. 111 здобувач зазначає, що суб'єктивна сторона конкретного (реального) злочинного діяння включає всі психічні процеси, які характеризують зміст внутрішньої сторони акту злочинної поведінки особи. Однак, суб'єктивна сторона складу злочину, як юридична конструкція передбачає структурування (моделювання) найбільш значущих для кримінального права характеристик психічної діяльності відповідного виду злочинного діяння і відображення (фіксування) їх у законі. В цій конструкції має місце певна фрагментарність, обмеженість у порівнянні із суб'єктивною стороною злочину. Тому бажано пояснити, що лежить в основі цього обмеження і як воно співвідноситься з криміналізацією (декриміналізацією) та з пеналізацією (депеналізацією) суспільно небезпечних діянь.

3. Автор здійснив спробу дослідити етимологію (динаміку розвитку і становлення) принципу вини у кримінальному праві, зазначивши, що принцип вини має морально-етичне походження, що полягає у встановленні зв'язку між нормами моралі та кримінального законодавства як самостійними системами регулювання сфер суспільного життя у частині забезпечення правопорядку (с. 121-125). Однак відкритим залишається питання про практичне значення такого визначення, зокрема при оцінці новели щодо кримінальної відповідальності (розд. XIV-1 КК – заходи кримінально-правового характеру) відносно юридичних осіб.

4. Розглядаючи юридичну помилку дисертант виокремлює такий її вид, як помилка у кримінально-правовій кваліфікації діяння (стор. 292). Не заперечуючи проти змісту вказаної помилки, хотів би звернути увагу на те, що в літературі така назва вказаної помилки має широке розповсюдження. Між тим, ця назва суперечить поняттю «кваліфікація злочинів», тим більше у випадках визначення поняття «офіційної кваліфікації». Складається враження, що при вказаній назві помилки, на особу, що вчиняє злочин, покладається обов'язок правильно кваліфікувати злочин. Такий підхід безумовно не є прийнятним.

5. Досліджуючи принцип вини у кримінальному праві (стор. 115 – 137), його співвідношення з іншими принципами, дисертант стверджує, що даний принцип *ґрунтується* на принципах законності та рівності громадян перед законом. Майже таким чином він визначає зв'язок принципу вини із принципом гуманізму. Але уявляється, що принцип вини є відносно-самостійним принципом кримінального права і в той же час він виступає необхідною умовою (умовно – «гарантом») реалізації в кримінальному праві принципів гуманізму, справедливості, законності.

6. Розглядаючи загальні проблеми вини в кримінальному праві, автор у підрозділі 2.4 «Вина і норми Кримінального кодексу України» (стор. 176 – 205), пропонує для характеристики психологічного змісту обставин, що виключають злочинність діяння використовувати словосполучення «позитивна вина», як

«особливе психічне ставлення особи, за якого усвідомлення суспільно-небезпечного характеру діянь та їх наслідків і бажання їх настання спрямоване на досягнення суспільно-корисного результату» (с. 189 – 190). Терміном «вина» в кримінальному праві визначається специфічне поняття до обсягу якого входить певний елемент (ознака) – злочин. Тому, користуватися терміном «вина», навіть коли вона визначена за допомогою прикметника «*позитивна*» відносно правомірних дій, що підпадають під поняття «обставини, що виключають злочинність діяння», навряд чи можна визнати вдалим.

7. В дисертації розглядається (стор. 311 – 342) «казус» (випадок), тобто заподіяння шкоди без вини – як обставина, що виключає кримінальну відповідальність, оскільки внаслідок особливого психічного стану особи, вона не передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння і не могла чи не повинна була їх передбачати. Автор вважає, що цей особливий психологічний стан особи може бути результатом впливу гіпнозу магії та психології мас, внаслідок чого виключається вина і кримінальна відповідальність осіб, що спричинили шкоду, за правилами казусу. Пропонується розглядати це як «*опосередковану вину*», за якою відповідальність покладається на тих, хто вчинив психологічний вплив (тиск) на осіб, які фактично вчинили суспільно небезпечні діяння (стор. 328 – 333). Цікаво, дуже! Мабуть, застосування магії чи гіпнозу – це сфера вивчення експертів – психіатрів на предмет встановлення осудності – неосудності відповідних осіб.

Що стосується психології мас – це предмет соціальної психології (психології груп), згідно якої при соціальному психологічному «зараженні» не виключається ні свідомість ні воля і, відповідно, вина особи та її відповідальність за вчинене.

8. Низка пропозицій сформульованих в узагальненому вигляді у висновках в дисертації і авторефераті щодо удосконалення діючого кримінального законодавства (п. п. 1 – 22) потребують подальшого і

поглибленого вивчення та необхідного корегування у відповідності до правил законодавчої техніки кримінального правотворення.

Разом з тим висловлені зауваження, насамперед, характеризують складність і актуальність проблем, що досліджуються, мають не принциповий, а лише частковий характер і не впливають істотно на загальну позитивну оцінку дисертаційної роботи Вереші Р. В.

ВИСНОВОК

Дисертаційне дослідження **Вереші Романа Вікторовича «Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину»** є самостійною, завершеною, кваліфікаційною науковою працею, що містить наукові положення та отримані автором науково обгрунтовані результати у галузі кримінального права, що розв'язують важливу наукову та прикладну проблему.

Дисертація відповідає вимогам пп. 9, 10, 12 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року № 567, що ставляться до такого виду наукових робіт, а її автор Вереша Роман Вікторович заслуговує присудження йому наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право.

Офіційний опонент:

**Завідувач кафедри кримінального права № 2
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України,
Заслужений діяч науки і техніки України**

М.І. Панов

